

Светозар ЛИВАДА

СУДБИНА ЦРНОГОРСКИХ РУРАЛНИХ НАСЕЉА НАСТАЛИХ ЗА ХИСТОРИЈСКИ ТРЕНУТАК

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Истински се радујем што први пута присуствујем расправи о руралним насељима, да тако кажем, и у режији Академије. Коначно, нека се и то догодило на простору некадашње заједничке државе. Вјероватно је то по оној кинеској пословици да „цвијет када вене, сјети се да је из коријена никао”. Прије више од 25 година прочитао сам у једном тексту фусноту да је највећа рурална дистанца постигнута код чланова „Краљевске академије” у Великој Британији. И то у 15 генерација гдје је смјена генерација мјерена по 30 година. То ме понукало да погледам сто биографија академика ЈАЗУ, гдје сам утврдио да су 98% случајева били сељачки или тежачки синови. Од тада се стално чудим, а неки тврде да чуђењем почиње филозофија, како да тај свијет не показује интерес за судбину својих пређа и свога исходишта.

Иако је судбину ових простора, не томе давно, одређивало село, а не град, ми још увијек немамо ни у једној заједници, некад заједничког простора, написану историју пољопривреде. Има нешто за неке гране у Словенији. Немамо ни историје путне мреже у селима, ни историју историјске куће, а о историји насеља да не говорим. Успутно вас подсећам да још увијек нисмо прешли на метрички систем и да за земљиште имамо близу 20 назива мјерних одређења за површину земље (дан орања, јутро, рал, вргањ, мотика, дунум, итд.).

Прије више од 40 година нас неколицина маштала је да ћемо те фундаменталне пропусте надокнадити започетим темељитим студирањем. Чак смо издали приручник методолошке нарави „Типологија руралних средина”. Маштали смо да ћемо по узору на Фран-

цузе израдити и рурални атлас. На жалост, све је пропало – идеја, институција, држава, многа насеља, на жалост, у пожару, и велики број сељака и њихових потомака, невиних и без кенотафа.

Како је мени као руралном социологу свако село завичај, а мој је завичај уништен и отет ратом „спаљене земље”, свако нестајање села с болом доживљавам. Имао сам ту несрећу да једним погледом из хеликоптера гледам како гори стотину насеља завидне љепоте, архитектонске вриједности и ријетке дурабилности. Доживио сам цинизам „лепа села лепо горе”.

У предвечерје највећег злочина на нашим просторима једна трећина сеоских насеља, чак нешто више – близу 10.000, била су у радикалном тренду депопулације. Многа су била већ тада само топоними да је ту некад био живот са свом својом пуноћом. Синкрезија села, стоке, људи, њива доимала ме се као дио наше историје. О томе сам некад писао са сјетом. Бијих проглашен „ламентатором”, а истицао сам да не јадикујем над селом, него над нама и немаром, не слутећи што чека неколико тисућа насеља. Заиста сам рано спознао да наш интелектуални „двјијет” или не зна или заборавља да је никао из коријена.

НАСЕЉА У ЦРНОЈ ГОРИ

Претежна већина црногорских насеља у руралним просторима дијели историјску судбину свих сеоских насеља на размеђа Истока и Запада некад заједничке територије и под теретом је друштвене сеизмике распада три царевине (Русија, Аустрија, Турска). Неке геостратешке, алтиметријске и културно-историјске особитости црногорских насеља обиљежавају ове просторе бројним специфичностима. Подвлачим, претежна већина црногорских насеља настала је из нужде – историјског тренутка насељавања ових простора. Многа су изгледала као привремено станиште. Незнатно су помјерала своје локалитете. То им је одредило судбину, типове и моделе, распоред, путну мрежу, архитектонику куће, врсту грађевинског материјала на дохват руке, дворишта и обрадиве ареале и цјелокупни начин живота народа.

Алтиметријске висине насељености, клима опћенито, микроклимати посебно, висине талоба, нагиби тла, системи земљишта, карактеристике ризосфере, природна калања и антропогена задирања стационарног становништва стварали су животне драме до трагичног преживљавања „свијајући се око гробова својих мртвих”. Умрлих природном или насилном смрћу, било трибалним сучеља-

вањима, али неријетко учесталим ратовима „од бразде до бразде”. Све је то заустављало динамику живљења, петрифицирало статични живот” голог преживљавања”.

Цвијићева истраживања тзв. метанастазичких кретања наше популације, „од Грделичке клисуре до Загребачке горе”, то показује. Тако је дошло до етничких мијешања и генетских спајања. Вуко-сављевић сагледава судбине поља и пољодјелства, режиме вода и судбину живљења. Кад је В. Богишић трагао за подлогом „права и правичности” у Црној Гори дошао је до методолошких иновација, познатих под називом „напутак”, чије основе и данас важе, али се их, на жалост, нитко не држи, нити практикује.

Овдашња предуго перзистирање архаичности, нпр. својине, племенски, туранотапијски, гмајине, опћинска земљишта, несређени катастри, традиционални конфликти, као мора притишћу ове просторе. Али не само њих. Бијаху неријетко извор латенције конфликта поред борбе за опстанак пред туђином, обиљежен стиховима као у Крајини „с крвљу ручак, с крвљу вечера, свак кржаве жваће залогје”.

Повијесно егзистенцијална борба на малом и оскудном простору „вјетрометине Истока и Запада” овјековјечена је големом традицијом усмене културе „чојства и јунаштва”, неријетко генерацијама исплаћивано данком у крви.

Посљедице тога и данас трају и огледају се дубоко депониране у цјелокупни живот села. И то не само њега, него куће, села, селишта, засеока. Наћи ћете то у резидуалним облицима од сојенице, дубирога, шиље, повозњаче, куће с препустом, магазином, чардаклијом, у једнодјелом и дводјелној приземници, брвари и зиданој кући. Само треба за тим трагати и треба то знати уочити. Ту се може замјерити и етнологији и етнографији, али и антропологији, а да о социолозима и не говоримо. То није у научној јавности па се има осјећај као да није ни у стварности. Има у нас стара пословица да је „боље да умре село, него обичај”. Обичаји доиста остају, а села радикално, нарочито класична, нестају. Њихов менталитет прожима све нас. Наравно, не поричем големе промјене, али ни ту нисмо ваљано одредили колике су, какве су и што значе. Наш менталитет је прожет синтагмама руралности „мука навика, а одвике стотине мука”.

Све то тражи данас свестрану, дубинску, интердисциплинарни анализу да би могли приступити, на научним основама, ревитализацији и модернизацији села. На жалост, на томе не инсистира друштво, а најмање политика, али ни наука.

Садашње стање села и пољопривреде у Црној Гори с друштвено-политичког становништва је више него забрињавајуће. На жалост, то важи и за ваше суседе. Но, како је ријеч о Црној Гори, она је под теретом талог хисторије. Село посебно.

– Под дугим перзистирањем традиције и архаичног живљења класичног сељаштва;

– Стихијно нестајање класичног села и сељаштва, а не усмјеравана модернизација;

– Предуго стање првобитне акумулације на рачун села и пољопривреде;

– Индустријализација без индустријализма;

– Урбанизација без урбанизма као начина живота;

На свим просторима влада заблуда да је могућа изградња градова уз истовремено занемаривање руралних простора. Тај апсурд нигдје се није догодио, нити се могао догодити. Због тога су класични облици сељаштва брже нестајали или су се задржавали, него што су се модерни, рурбанизирани јављали. Дакле, стихија је, као најгори облик тираније у друштву, више сељаштво изгонила из села и пољопривреде, него што су га градови привлачили. Кад су градови село привукли, онда их је менталитет повијесног талог сапињао рурализацијом.

Сељаци су се одмицали од животних ресурса, поља, шума, руда, вода, станишта и иза себе остављали мукотрпни рад генерација, стварајући тзв. „социјални угар”. Ти „мртви капитали” данас су изложени природним калањима, ерозијама, денудацијама, узурпативним облицима кориштења и големим теретом друштва. У неким просторима Црне Горе, које сам некад истраживао, те су чињенице наглашеније, зависно од структуре и нагиба тла и дужине раширености „социјалног угара”.

Наше занемаривање руралних простора довело нас је у апсурдну амбиваленцију. Људе смо извозили, храну увозили, поља нисмо обрађивали и изложили смо их природним калањима, а ови процеси иду десет пута брже деградирајући просторе, него што је процес њихова култивирања и освајања. И данас имамо чуда – ни модерне градове, ни модернизирана сеоска насеља. Истовремено голему пореметњу распореда становништва у простору. Простор настањености Црне Горе је највеће богатство, непоновљиво и највеће опће добро. Тај немар, који смо показали, и то у времену најпродуктивнијег дијела наше историје, наредне генерације не могу нам опростити. Јер, поуздано знам да смо просторе од претходних генерација наслиједили у бољем стању, него што их остављамо наредним. То је хисторијски неопростив

гријех. Навест ћу само два илустративна примјера. У претходном раздобљу, последије Другог свј. рата, на нашим просторима 5% арабилних површина пренамијењено је урбаним просторима и великим системима, а истовремено у европским земљама интензивне урбанизације са квалитетама урбаног начина живљења, запосједнуто је свега 0,9% обрадивих површина. Други примјер: ми смо завршили прошло стољеће за 48 милијуна катастарских честица, дакле, више него што сва Латинска Америка има заједно. Као куриозум открио сам једно господарство у брдско планинском подручју састављено од близу 400 катастарских честица. На жалост, оно је данас „спаљеном земљом” разорено, заорано и засијано храстовим жиром лужњаком.

Тај повијесни терет несрећености земљишта, поред других наслеђа у Црној Гори, притишће ове просторе као највећи терет генерацијских облигација, да би се оптимализирало кориштење најзначајнијег ресурса Црне Горе. То нас све погађа. Посебно нас погађа повијесна разлика између села и града, а напосе, нефункционалног распореда становништва у простору. Покушат ћу то илустрирати на примјеру Црне Горе пренесећи јединствену, нешто старију анализу двоје социјалних географа (Милена Спасовски и Марина Јанић: „Демографски развој и популациони потенцијали планинске области и области низије и побрђа у Југославији”, „Становништво, број 3-4 и 1-2, Децембар 1990. и Јул 1991, Београд, из којег преузимам 6 табела). Ово је, колико је мени познато, најрељефнија слика историјског наслеђа и одсутности примјењене демографске политике у распоређивању становништва у простору. Ево тих показатеља:

Табела 1

Просторни размјештај и густина становништва и домаћинства планинске области и области низија и побрђа. Црна Гора, 1948. и 1981.

	Површина		Општине		Насеља		Бр. становн. на km ²		Бр. домаћинства на km ²	
	km ²	%	km ²	%	km ²	%	1948	1981	1948	1981
Ц. Гора	13812	100.0	20	100.0	1239	100.0	27.3	42.3	6.1	10.3
1	2351	17.0	4	20.0	277	22.4	37.4	83.2	8.9	20.8
2	11461	83.0	16	80.0	962	77.6	25.2	33.9	5.5	8.2

Извор: Попис становништва и станова 1971, књига 7, СЗС, Београд, 1975; ПСДС 1981. – табела 194, СЗС, Београд, 1984. и СГЈ-1983, СЗС, Београд, 1983.

Напомена: 1 – Област низија и побрђа; 2 – Планинска област, стр 160.

Резултати ове табле показују несхватљив распоред становништва у простору Црне Горе.

Наиме, четири петине површина настањује становништво брдско – планинских простор.

Данас је стање вјероватно измијењено, али простор је остао код тих измјена исти, а највећим дијелом као опће добро није у функцији коју је историја привређивања одредила и људи функционално користили.

Ово је наслеђе, без сумње, бројних фактора, од „природних, друштвених, историјских, економских, социјално-културних-цивилizacionских услова”, с правом истичу аутори цитираног извора. Међутим, ми као транзицијско друштво не чинимо напоре да „полугом науке” уклањамо све диспропорције и нерационалности. На жалост, то не чинимо нити ускоро намјеравамо. Импликације су евидентне и многостране, посебно на репродукцију живота и производње (егзодусом сељаштва поремећене су полно-добне структуре, насељеност становништва и култура живљења). На жалост, толико смо близу, а тако далеко по оном познатом цинизму: „О Мексико, колико си ближе Богу, него Америци”, па, немамо увида у новију динамику кретања, али сам дубоко увјерен да је она радикализацијом тренда све неповољнија.

Табела 2

Динамика становништва и домаћинства у планинској области и области низија и побрђа, Црна Гора, 1948 – 1981.

	Становништво у хиљадама				Домаћинство у хиљадама				Индекси	
	1948		1981		1948		1981		1961/1948	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Станов.	Домаћ.
Ц. Гора	377	100.0	584.3	100.0	84	100.0	142.7	100.0	155.0	169.9
1	88	23.3	195.7	33.5	21	25.0	49.0	34.3	222.4	233.3
2	289	76.7	388.6	66.5	63	75.0	93.7	65.7	134.5	148.7

Извор: Попис становништва и станова 1971, књига 7, СЗС, Београд, 1975; ПСДС 1981 – табела 194 СЗС, Београд, 1984.

Напомена: 1 – Област низија и побрђа;
2 – Планинска област, стр. 163.

Посматрана динамика становништва у апсолутним и релативним вриједностима показује голему дискрепанцију између низија и побрђа. То, без сумње, погађа цјелокупно друштво и генерације

које долазе. То је позив науци за интензивнију анализу и утјецај на смањење разлика између града и села. На жалост, ни то не чинимо, него спорадично у лику квантно-френичних исказа и парцијалних анализа. А сагледавање посљедица, које су у току, одгађамо.

Табела 3
Депопулациона и суперпопулациона насеља у планинској области и области низије

Депопулација насеља, 1948-81				Становништво депопулационих насеља				Суперпопулациона насеља, 1971-81			Становништво суперпопулационих насеља, 1981		
	Број	%	% у укупном броју насеља	Број становника (у хиљадама)		% у укупном становништву		Број насеља	%	% у укупном броју насеља	Број становника (у хиљадама)%	%у укупном становништву	
				1948	1981	1948	1981						
Ц. Г.	839	100.0	67.7	191.0	120.1	50.7	20.6	299	100.0	24.1	411.6	70.4	
1	152	18.1	54.9	31.2	17.7	35.5	9.0	106	35.5	38.3	170.6	87.2	
2	687	81.9	71.4	159.8	102.4	55.3	26.4	193	64.5	20.1	241.0	62.0	

Извор: Посебна обрада података пописа становништва.

Напомена: 1. Област низије и побрђа;

2. Планинска област, стр. 164.

Ова табела показује депопулациона насеља у Црној Гори с тенденцијама радикалзације до комплетног „гашења огњишта”. То је зов на узбуну, којег исувише дуго не чујемо.

Па чак и онда кад су цијеле регије испражњене и када је социјални угар с тенденцијама злорабе старих и нових узурпација узео све више маха. То погађа цијелу земљу.

Табела 4
Природни прираштај (1987.) и потенцијали сеоске и градске популације (1981.) у планинској области и области низија и побрђа у Црној Гори.

	Природни прираштај 1987			Градско ст. 1981		Сеоско ст. 1981		Удео у укупном ст. %	
	Број	%	%	Број (хиљ)	%	Број (хиљ)	%	Градско	Сеоско
Ц. Гора	6577	100.0	4.5	296.3	100.0	288	100.0	50.7	49.3
1	2704	41.1	4.4	124.4	42.0	71.3	24.8	63.6	36.4
2	3873	58.9	4.7	171.9	58.0	216.7	75.2	44.2	55.8

Извор: Попис становништва и станова 1971, књига 7, СЗС, Београд, 1975; Основни подаци и показатељи кретања и процене становништва по општинама у 1987. години, СЗС, Београд, 1988.

Напомена: 1 – Област низија и побрђа;
2 – Планинска област, стр. 167.

И када је дошло до стања да цијели природни прираштај одлази из села и пољопривреде у школе 2. и 3. ступња, с комплетном девитализацијом села, с наглом сенилизацијом у селу и пољопривреди, големим социјаним проблемима, није било ни друштвене, ни научне реакције. Просто је дошло до изнуђивања увођења здравственог и пензионог осигурања пољопривредника, али у правилу ни економски ни знанствено утемељеног. То такођер нигдје у Европи није случај.

Табела 5
Економска структура популационих потенцијала у планинској области и области низија и побрђа, Црна Гора, 1981.

	Пољопривредно становништво у земљи			Непољопривредно становништво у земљи			Активно становн. у земљи		Стопа актив- ности (%)	Искориш. рад. контин- гента (%)
	Број (хиљ)	%	Удео у ук. (%)	Број (хиљ)	%	Удео у ук (%)	Број (хиљ)	%		
Ц. Г.	76.2	100.0	13.5	489.3	100.0	86.5	192.8	100.0	34.1	54.7
1	15.2	19.9	8.2	170.5	34.8	91.8	66.3	34.4	35.7	59.5
2	61.0	80.1	16.2	318.8	65.2	83.9	126.5	65.6	33.3	52.4

Извор: ПДСС 1981. – табела 194, СЗС, Београд, 1984.

Напомена: 1 – Области низије и побрђа;
2 – Планинска област, стр. 171.

Табела 6
Старосна структура популационих потенцијала у планинској области
и област низија и побрђа, Црна Гора, 1981.

	Младо становништво (0-19) у земљи			Старо становништво (65+) у земљи			Индекс старости	Радно способно становништво у земљи (мушко 15-64 и женско 15-59)		
	Број (хиљ)	%	Удео у ук. (%)	Број (хиљ)	%	Удео у ук. (%)		Број (хиљ)	%	Удео у ук.
Ц. Г.	211.5	100.0	37.4	47.8	100.0	8.5	0.2	352.7	100.0	62.4
1	66.3	31.3	35.7	14.1	29.5	7.6	0.2	111.5	31.6	60.0
2	145.2	68.7	38.2	33.7	70.5	8.9	0.2	241.2	68.4	63.5

Извор: Као за табелу 5

Напомена: 1 – Област низије и побрђа;
2 – Планинска област, стр. 172.

Радикализам егзосуда и села и пољопривреде, деаграризацијом без преседана, бијаше историјски шок, не само на демографске структуре села, него на све садржаје живљења, културне и цивилизацијске карактеристике ових агломерата. Тога као да ни данас нисмо свјесни. Био је то највећи експеримент у тоталу на овим просторима.

Импликације индустријализације оставиле су поражавајуће последице за село и пољопривреду у Црној Гори. Наводим таксативно само оне главне: пореметња биодемографских стопа, сенилизација, девитализација структура, разбијање породице, измјена динамике живљења, брже нестајање класичног сељаштва него настајање нових облика и процеса, наглашена просторна, социјална и брачна покретљивост, итд.

Тиме је већина насеља насталих за историјски тренутак убрзала „гашење огњишта” на путу да нестану или остану само као топоними. То јест опћи тренд судбине овог типа насеља, али социологија као знанствена дисциплина има завидне резултате у ревалоризацији ове проблематике. Навест ћу примјер Француске, Швицарске, а посебно Аустрије. Ту је ревитализација села и пољопривреде генерацијска задаћа друштва и свих његових сегмената на опћу корист. То се чини путем агробизниса, условних грла, сесоским туризмом, ревитализацијом рекреативних и балнеолошких насеља и другим. Нека насеља и до двије тисуће метара надморске

висине ревитализацијом су у функцији, повезана су саобраћајем, чак и млијеководима, допрема крмива врши се жичарама и постоје цијели интердисциплинарни тимови за сатурацију живљења, која у правилу даје репродукцијом нови и бољи живот. То је тако значајно да постоје процјене да од 10 милијарди долара туристичког прилива Аустрија добива четири из руралних зона. Њима је данас због старосне структуре становништва највећи проблем у тим просторима радна снага. Рјешавају је „гастербајтерима” чак закључно да увлашћивања новопридошлих активних контигената или комплетног преузимања наслједства. Код нас такве варолизације простора нема на помолу, па и даље људе извозимо, храну увозимо, а властита поља не обрађујемо.

Оне социјалне средине које стоје на становишту да нема сувишних људи, ни сувишних простора, сталном ревалоризацијом функције и улоге простора рјешавају своје најактуелније проблеме. Неки стручњаци за екологију тврде да се нигдје тако темељито не користе ресурси с тзв. комплетном рециклажом као у ревитализираним руралним зонама. Тамо се развијају тзв. затворени процеси производње до потрошње.

Ако то други деценијама чине у знатно неповољнијим алтиметријским и климатским условима, поставља се питање зашто то није могуће и у Црној Гори. Нисмо ваљда ментално и интелектуално инфериорни.

Ипак, да би се кренуло тим путем морају бити створене бројне основне претпоставке:

– Нужно је критички подврћи хисторијску неодговорност елита власти и присилити их да служе држави и народу, а не да се њима на хисторијски неодговоран начин послужују;

– Нужно је, такођер, научно, али интердисциплинарно валоризирати значај села и пољопривреде у свеукупном привредном развоју.

При томе социјална политика мора бити други пол економије раста и развоја привреде друштва. У том случају не смије се пролонгирати првобитна акумулација на рачун села и пољопривреде и свих његових ресурса, који су и даље у току. Ни у ком случају не смије се дозволити деценијска социјална искљученост сељаштва, јер пракса показује да до сада нема земље без сељака и пољопривреде, ни у оним просторима гдје је она дошла до минимума.

Нужно је извршити ревалоризацију компаративних предности подручја и грана према тзв. субвенцијама природе.

Наравно, то претпоставља ревалоризацију свеукупног простора Црне Горе, улоге и значаја становништва у простору према типовима насељених агломерата.

Коначно, мора се схватити да је пред вама генерацијска задаћа уређење простора, да се поуздано зна што је урбани, што индустријски, што пољопривредни, а што је рекреативни простор. Понављам, нема изградње градова без ревалоризације улоге и значаја руралних простора.

Подразумијева се да то претпоставља да Црна Гора има институционално организирану социологију села као примјењену социолошки дисциплину. Њена је улога вишестрана, не само да истражује рурално социолошке проблеме, него да организира, усмјерава и координира интердисциплинарна истраживања села и пољопривреде. То она чини по свуда у свијету јасноћом предмета, интересом друштва и науке и функционалним методама. Њезина је улога незамијењива да знанственим методама историјске анализе, анализом садржаја, посматрањем, учествовањем, непосредним истраживањем, анкетама ревалоризира и валоризира село и сељаштво и усмјерава га у функцији развоја локалних друштава и цјелокупне заједнице. Само тако се може утјецати на свеукупне процесе развоја друштва. Овако спонтано изумирање историјских насеља у Црној Гори насталих за тренутак погађа све, цијело друштво. То не може сагледати ни најученији појединац.

За то су потребни друштвени и научни интерес, одговарајући тимови и напосе стручна гласила као носиоци и промотори знањствене дисциплине.

Ваше наслијеђе, ваши задани простори, ваш етос, ваш интерес, ваше потребе и ваша, наравно, корист, императивно налажу да се организирано и зналачки окренете основама живљења на овом простору, људима и опћем добру. Узори вашој будућности посвуда су око вас и међу вама. Добар дио ваших учених људи познајем, или особно или по дјелима, и треба им дати прилику да учине за своју средину оно што су други већ учинили.

Дубоко сам увјерен да није судбина наших историјских насеља насталих за историјски тренутак таква како јој је стихија намијенила. Посматрајући развијене средине увјерен сам да је наша генерацијска и историјска неодговорност ту голема и неопростива.

Док се други народи баве енергијом и ентропијом, екологијом и рециклажом, супротстављају насиљу глобализације, генетским ко-

довима и генетским инжињериногм нас разара трибализам „крви и тла”. Наши су злочини саблазнили свијет, што је условило оснивање међународног трибунала (за наше злочине). Дакле, код толиког интелектуалног, крвног, материјалног злочина, ми не трагамо за злочинцем. Подвлачим, у том је данак платио сељак и насеља, јер се за сваку идеологију интелектуалног злочина пронашло брђанине, па онда се више прогоне проказивачи него сами злочинци, а интелектуални злочин ни не покушавамо идентифицирати. Чак се свједоке злочина некажњено убија.

Овим желим нагласити да за судбину несагледаних насеља насталих за историјски тренутак не можемо кривити сељаштво, него управо нас, чија је рурална дистанца симболична, а неодговорност на нивоу, да тако кажем Бендовим ријечима, издаје клерика. Јер доиста у нас је цвијет очито заборавио да је из коријена никао.

Овим прилогом хтио сам само упознати на озбиљан феномен историјског дуга. Да ли сам успио – пресудите сами. Вашу критику схватит ћу као изнуђену креацију и опомену мени ако сам нешто претјерао или пропустио.

Сасма на крају, драги колеге, сасвим особно, „спреман сам сваког коња реп да носим” (Јесењин), да се макнемо од почетка „закашњених народа, разбијеног културног круга”. Дакле, желим *in bonam fidem*, не само зато што сам проказани странац у властитој домовини, него из спознаје да се човјек дјелом потврђује, спреман сам, дакле, за сваку сугестију што је изрекох да је треба чинити у Црној Гори да дам свој обол под одређеним околностима, иако сам животом много ближи крају, него почетку.

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ РАДОВА

- М. Мirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb 1968.
Владимир Стипетић, *Пољопривреда у економској нестабилности*, Београд, Опредјелјења, 1982.
Ђоко Пејовић, *Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у Балканском рату 1912. г.*, Историјски записи, Цетиње XI/1995.
Група аутора, *Типологија руралних средина Југославије*, ИДИС, Загреб 1972.
S. Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa*, IDIS, Zagreb 1973.
S. Livada, *Implikacije starenja seoskog i poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije*, IDIS, Zagreb 1975.

- Henri Mendras, *Seljačko društvo, Elementi za jednu teoriju seljaštva*, Globus, Zagreb 1986.
- Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, посебно издање, Одељење друштвених наука, САНУ, Београд 1983.
- М. Мацуза, *Становништво као чинилац привредног развоја*, Нолит, Београд 1985.
- М. Митровић, *Наше село између прошлости и будућности*, Научна књига, Београд 1989.
- Милена Спасовски; Марина Јанић, *Становништво*, број 3-4, Јул-Децембар, 1990; 1-2, Јануар-Јун 1991., стр. 159-175.

Svetozar LIVADA

DESTINY OF MONTENEGRIN RURAL SETTLEMENTS
EMERGED FOR A HISTORICAL MOMENT

Summary

Author point out that our rural distance is small, and neglecting of rural areas enormous. For that reason the elements, as the worst form of tyranny, determines destiny of vanishing or destruction of rural expanses. Its consequences are also enormous: increase of the difference between village and city, depopulation zones and degradation of land. With statistical indicators that illustrates various population density in highland and lowland spaces. There emerge „superfluous people” and „superfluous spaces”. It is emphasized that there is no possibility of construction of cities with simultaneous neglecting of rural areas. Reappraisal of the entire space is proposed according to regional characteristics, subsidies of nature and clarity that it is clear what is industrial, what is urban, nad what is the space for recreation. All this understands stronger social and scientific interest and a well-organized science. He especially insists on constituting rural sociology, as applied scientific discipline, which by its own investigations and coordination of interdisciplinary investigations will make a basis for reappraisal of neglected rural areas.

